

==== *Heltai Gyöngyi* =====

/// A pesti bulvár(színház) mint búvópatak a szocialista korszakban

László Miklós és Kellér Dezső,
valamint Kertész Sándor levelezése

A televíziócsatornák kínálatából is kitűnik, hogy a huszadik század elejétől formálódó pesti szórakoztatóipar napjainkban is hatásos produkciókat hozott létre. Ugyanakkor – ahogy arra a korábbi munkáimban is kitértem – már az 1938-ban létrehozott Színművészeti és Filmművészeti Kamara, majd az 1945 után megalakított színházi szervezetek is ellenségesen viszonyultak a pesti bulvárhoz és képviselőihez.¹ 1938 után a zsidó származásuk miatt tiltott kabarészerzők csak más neve alatt dolgozhattak, majd egyre nyíltabban üldözték őket. A színházak 1950-es államosítása után pedig a pártállami irányítás szervei döntöttek arról, hogy ki juthat nyilvánossághoz. Azt, hogy az 1950–1968-as időszak változatos hatalmi stratégiákat felvonultató korszakában miként kezelték a pesti szórakoztatás műfajait és képviselőit, két levéltári kutatása épülő kötetben dolgoztam fel.² Jelen tanulmányom hátterét megvilágítandó, röviden elmondható, hogy a szocialista korszak kezdeti éveire jellemző ideológiai és adminisztratív támadások ellenére a pesti bulvár műfajai iránti közönségérdeklődés fennmaradt, bár az államosított színházi struktúrában jóval kevesebb szórakoztató profilú színházi intézmény kapott működési lehetőséget. A bulvárműfajok erőteljes politikai propagandával fűszerezése rövid és sikertelen kísérlet maradt, hisz a sablonos humorpanelek és a háború előtti színházi világból átemelt komikusok dominánssá tették az „öncélú szórakoztatást”. Eltérő taktikát alkalmazva, 1957 után (de az 1960-as évek közepétől már mindenképpen) a színházi irányítás elfogadta és a konszolidáció erősítésére használta a pesti bulvár egyes képviselőit. Ennek részeként a helyi szórakoztató hagyomány múltja is felbukkanhatott a társadalmi nyilvánosságban, a televízióban, a rádióban és a könyvekben. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy a tömeg-

1 == Heltai, 2018; 2020.

2 == Heltai 2011; 2012.

kultúra mesteremberei miként látták hagyományuk életképességét, illetve a kényszerű korlátozások után, az 1960-as évektől miként építették újra nyugati, elsősorban amerikai kapcsolatrendszerüket. A háború előtti szórakoztatóiparban aktív alkotók magánlevelei vonatkozó részleteinek idézésével és kommentárjával azt a feltételezést kívánom bizonyítani, hogy e generáció itthon és emigrációban élő tagjai ebben az időszakban hozták létre – saját biográfiai emlékeztükre támaszkodva, könyveik és produkcióik segítségével – a pesti szórakoztatóiparnak a társadalmi és kulturális emlékezetben máig élő örökségét.

Kevésbé kutatott, hogy a pesti bulvár mesteremberei közül milyen szempontok szerint különítették el a „túrteket” és a „tiltottakat”. Kellér Dezső például végig színpadon maradhatott. 1945–1948 között a Pódium Kabaréban, utána a Kamara Varietében, majd a Vidám Színpadon lépett fel. Ugyanakkor – ha feltehetőleg támogatta is a baloldal 1945 után fokozatosan erősödő térnyerését, majd 1948 után a kommunista fordulatot – a politikai irányváltásokat is figyelembe vevő konferanszaiban nem volt jellemző rá az agresszív, bohém szocializációs közegét megtagadó hangnem. Nem tudok ellene folytatott politikai támadásról sem. Hogy Kellér miként működhetett folyamatosan a szocialista korszakban, és 1957 után miért kerülhetett a támogatottak kategóriájába, arra levéltári forrást nem találtam. Az 1950–56-os korszakra vonatkozóan fontos megjegyezni, hogy az államosított Fővárosi Operettszínház hithű sztálinista igazgatónöje, Gáspár Margit kétségtelenül bízott benne. Hisz őt és szerzőtársát Békeffy István kérte fel Kálmán Imre operettjei, a *Luxemburg grófia*, majd a *Csárdáskirálynő* librettójának némileg osztályharcos szemléletű feldolgozására.³ Kellér közreműködött az ugyanebben a színházban bemutatott *Palotaszálló* című szocialista operett szövegkönyvének létrehozásában is.

Az OSZK Színháztörténeti Tárában őrzött levelezése arról tanúskodik, hogy a 1960-as évektől Kellér nyugati emigrációban élő neves kollégái sorával – Szirmai Albert zeneszerzővel, Vadnay László kabarészerzővel, Wertheimer Elemér egykori színiigazgatóval és színházi vállalkozóval – levelezett. Szórakoztatóipari kapcsolatai nem meglepőek, hisz a háború előtt Kellér írta a „Hét humora” rovatot a *Színházi Életben*, dolgozott vicclapok, az *Ojság* és a *Fidibusz* számára is. Konferálni a Bethlen téri Színpadon kezdett, de szállított kabaréjeleneteket az Andrássy úti Kabarének, és frivol dalszövegeket kupléénekeseknek.

Bár Kellér tehetsége a tv-felvételeken fennmaradt konferanszaiból is nyilvánvaló, hiszen intelligensen, nem csupán az ideológiai meggyőzés szándékával konferált, az továbbra is kérdés, hogy 1957 után miért számára vált elsősorban lehetségessé, hogy könyveiben (*Kedves Közönség!; Pomócsi kalandjai; Kis ország vagyunk; Pest az Pest; Kortársak és sorstársak; Leltár. Naplóból; Fogom a függőnyt*) felelevenítse az 1945 után héttérbe szorított pesti bulvár örökségét. Sőt, a szocialista korszak kritikusi értékrendjét megkérdőjelezve síkraszállhatott a szórakoztató műfajok

3 = = Erről lásd Heltai, 2012: 201–235.

egyenjogúsításáért: „Mit vétett a nemes hagyományokkal rendelkező kabaré, hogy őt kirekesztik a szalonképes műfajok sorából? Felelhetnek, hogy művelői újabban lejáratták. Még ha így is volna, a műfaj attól – műfaj marad. És ahogy nem kérünk a faji megkülönböztetésekből, ugyanúgy nem kérünk a műfajiból se!”⁴

== A Kellér–László-levelezés

„Miklós, gyere haza, nem tudod, mi lett a Dezsőből.”⁵

László Miklósnak, a napjainkban is sokszor sikerrel felújított *Illatszertár* szerzőjének Kellérhez címzett leveleiben azt vizsgáltam, hogy New Yorkból miként ítélte meg a két háború közti pesti bulvárhumor és benne saját darabjai időtállóságát. Levelezésük 1962-től élénkült fel. A sikeres és aktív konferanszié ekkor vetette fel, hogy László jelenetei több évtizedes szünet után Pesten esetleg újra színpadra kerülhetnek. Kellér azután írt, hogy László eljuttatta hozzá egy régi kabaréjelenetét. Dialógusuk, melynek egyik felét ismerjük csak, ekkor indult meg arról, hogy az 1920–1930-as évek Budapestjére reflektáló tréfák mennyire lehetnek hatásosak a második világháború és 1956 tapasztalata után. De felmerül László leveleiben az emigrációban, piaci alapon működő színház feltételrendszerében és az itthon, államosított színházi közegben lehetséges karrierutak összevetése is.

László 1938-ban hagyta el Magyarországot, nagyon bízva az amerikai érvényesülésben, pedig Pesten sem volt sikertelen. 1926-ban az Apolló Kabarében mutatkozott be, majd a Belvárosi, a Renaissance, a Vígszínházban, a Kis Komédiában és a Terézkörúti Színpadon működött. *A legboldogabb ember* című darabját bemutatta a Nemzeti, a *Dr. Kerekes Mária*t a Vígszínház. Legnagyobb sikerét a Vígszínház Kamaraszínházában 1937-ben, Sulyok Mária, Ráday Imre, Kabos Gyula főszereplésével színre került *Illatszertárnak* köszönhette. Ebből 1940-ben Lubitsch Ernő forgatott sikeres, pesti nosztalgiaimage-et építő filmet *The Shop Around The Corner* címmel.

László New Yorkban kezdetben sokat küszködött, rövid ideig magyar színházat is működtetett, majd filmekhez szállított témákat. 1962-ben Kellér pozitív visszajelzésére örömmel reagált. „Édes Dezsőkém, köszönöm aranyos leveledet, amit igen jól esett olvasnom. Kis híján egy negyed század múlt el azóta, hogy mi utoljára találkoztunk az Abbáziában, az ablak mellett. [...] Dezsőkém, valójában számárság volt tőlem, hogy Pestre küldtem Csathó Kálmánnak⁶, drága Barátomnak, a Vén számár

4 == Kellér, 1986: 58.

5 == OSZK SZT Fond 14/10/325. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. február 17.

6 == Csathó Kálmán (1881–1964) író, rendező, az MTA tagja. Berlinben és Párizsban színházi tanulmányokat folytatott. 1909-től a Nemzeti Színház rendezője, 1919–1924 között és 1931-től 1935-ig főrendezője. 1940–41-ben a Magyar Színház és az Andrássy Színház művészeti igazgatója. Gyakran rendezte saját műveit. Színdarabjai mellett írt színházi tárgyú visszaemlékezéseket is, melyek 1956 után jelentek meg: *Ilyennek láttam őket* (1957); *A régi Nemzeti Színház* (1960).

című régi, megporosodott kis dolgozatomat, s azt írtam neki, hogy ha alkalmasnak véli, küldje el Nektek. Hiszen tudnom kellett volna, hogy az a darab bizony régen kiment a divatból, legalábbis Pest számára, hol sokkal nagyobbbat változhatott a világ, mint én elképzelhetném. De úgy volt az, hogy éppen Csathó és Bandi testvérednek⁷ gyönyörű könyvei a régi pesti színházi világról úgy átszaturáltak engem, hogy eszembe juttatták ezt a Somlaynak⁸ írott, a régi Nemzetivel is kicsit kapcsolatos, nem is a legjobban sikerült darabomat. [...] De mikor már postán volt, megbántam, hogy elküldtem mert bizony magamtól is rájöttem, hogy nem alkalmas, nem lehet érthető a mai közönség számára, pontosan azért nem, amit Te is, igen helyesen, megláttál benne. Nem lehet az ilyet mert most nem is szabad. Mert – ha van, vagy volt lelke – épp abban rejlik picike mulatsága, amit ma már nem érthetnek, az epizódfigurákban.”⁹ Kellér tehát finoman visszautasította a jelenetet, de nyitva hagyta a lehetőséget más kabarészámok számára: „Viszont – miféle darabot küldhetnék én Nektek? Én magam nem bírom eldönteni, hogy kis híján legalább száz kabaré darabom közül melyik élő még, és melyik halott [...] Igen valószínű, hogy azok a kis darabok, amik a legközelebb állnak hozzám, vagyis amiket igen szívesen és őszintén írtam, meghaltak, s ma már nem aktuálisak, mert korpépek voltak, miként hogy minden valamirevaló írás mindig, kivétel nélkül, korpék.”¹⁰

Következő levelében azért felhozta legjobbnak tartott művét, a *Szent Lázár Patikát*. Szövege már eljutott Kellérhez, aki a pesti bemutató érdekében változtatásokat javasolt. László sértődöttség nélkül indokolta, miért nem kívánta ezeket végrehajtani. Anyagilag nem volt rászorulva a pesti megjelenésre, hisz az *Illatszertár*ból készült musicalt ekkoriban a Broadway-n és a londoni West Enden is játszották. Érzelmileg viszont szüksége volt lezárulónak érzett karrierje, a pesti kollégáihoz fűződő viszonyának átgondolására: „Az elvándorolt emberben megnőnek az érzések, nyersebbek, őszintébbek lesznek, s látása is megtisztul, megélesedik. Közelebb vagytok

7 = = Kellér Andor (1903–1963) író, újságíró. Az 1920-as években az *Újság*, a *Revü* és a *Világ* munkatársa, az 1930-as években a *8 órai Újságnak*, a *Reggelnek* és a *Népszavának* dolgozott. 1942-ben munkatáborba hurcolták. 1945 után a *Világosság*, 1948–1949-ben a *Szabadság*, 1954–56-ban a *Művelt Nép* folyóirat, 1957-től haláláig az *Esti Hírlap* munkatársa. A *Bal négyes páholy* című regénye (1960) az operettjátszásra alapított Király Színházról és annak igazgatójáról, Beöthy Lászlóról szól.

8 = = Somlay Artúr (1883–1951) színész, színészpédagógus, a két háború közötti időszak kiemelkedő tehetségű drámai színésze. 1900-tól vidéken, 1905-től a Vígszínházban, a Thália Társaságnál és a Fővárosi Kabaréban szerepelt. 1908–1921, majd 1946–1951 között a Nemzeti Színház tagja. A *Valahol Európában* című film című film főszereplője. 1948-tól 1950-ig a Színiakadémián tanított. Kossuth-díjas (1948, 1951), kiváló művész (1950), a Nemzeti Színház örökös tagja (1948). 1951. november 10-én öngyilkos lett, miután a kitelepített színészek érdekében Rákosi Mátyásnak írt levelében megfogalmazott kérését visszautasították. Öngyilkosságát a pártvezetés eltitkolta.

9 = = OSZK SZT FOND 14/10/315. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1962. március 30.

10 = = Uo.

hozzám, mint valaha is voltatok. Jobban vágyom a barátságotok után, mint valaha. Mikor Pestre gondolok és oda vágyakozom, nem uccák és házak jutnak eszembe, hanem néhány ember az uccán s a házakban. [...] Te is elvándoroltál – tőlem, kortársaktól, ifjúságotól, barátoktól, egy kicsit régi enmagadtól. Benned is megnőttek az érzések. Hiszen ez a fő oka annak, hogy mindenképp szeretnéd az én szerény darabomat színpadról nézni, s ezért kutatod a módját annak, hogy miként is lehetne valahogy úgy megváltoztatni, hogy Pesten most előadják. Innét ered a tanácsod, amiért hálás vagyok és nagyon szeretlek. De sajnos nem lehet változtatni, sem a darabon, sem a mai felfogáson.”¹¹

Az 1962. június 30-i levelében Kellér készülő kabarétörténeti könyve a téma. Maga a publikálás lehetősége is arról tanúskodik, hogy Magyarországon változott a viszony ehhez a korábban lenézett városi szórakozási formához. László szívesen kapcsolódott volna az emlékidezésbe. „Sajnálom, hogy nem vagyok most Pesten, és nem tudok Veled hosszabban elbeszélgetni, mesélnék Neked sok olyan derűs régi történetet, amik nagyon beleillénének a kabaréval kapcsolatos könyvedbe Gárdonyi Lajosról¹², Petiről¹³, Gomba Elláról¹⁴, a kis Rottról¹⁵ akinél elkezdtem az irodalmat, havi kétszázért a Kis Komédiában – ami a régi Folies Capriceből lett Kis Komédia – s ami

11 = = OSZK SZT Fond 14/10/317. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1962. május 31.

12 = = Gárdonyi Lajos (1896–1945) színész. 1920–1925 között a Belvárosi, 1925–1938-ig a Vígszínház tagja volt. 1923–24-ben a Magyar Színházban, 1930–31-ben a Fővárosi Operettszínházban, 1935–36-ban a Budai Színkörben is fellépett, 1926–1937 között szerepelt a Terézkörúti Színpad műsoraiban is. 1940-től csak az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) előadásain szerepelhetett. Munkaszolgálatra hívták be, ahonnan nem tért haza.

13 = = Peti Sándor (1898–1973) színész, színészpédagógus, 1931-től haláláig több mint ötven filmben játszott, főként karakter- és epizódszerepeket. 1921-ben az Apolló Kabaréban kezdte pályáját. 1923 és 1934 között megszakításokkal tagja volt az Andrassy úti Színháznak. 1924–25-ben a Magyar, 1929–33-ban és 1934–40-ben a Vígszínházban játszott. Fellépett a Talkie és a Modern Kabaréban, 1935–40-ben a Terézkörúti, 1939-ben a Dunaparti Színpadon, 1941–42-ben a Royal Varieté Színházban. A második világháború idején származása miatt nem léphetett színpadra. 1946-tól 1956-ig a Nemzeti, 1957–1960 között a Petőfi, 1960–1963 között a Jókai, 1963–64-ben a Thália Színház tagja volt.

14 = = Gombaszögi Ella (1898–1951) színésznő, az 1930-as évek filmjeinek „komikaideálja”. 1913-ban a Vígszínház, 1924-től 1929-ig a Magyar Színház tagja volt. Ezt követően szerepekre szerződött a Belvárosi, a Fővárosi Operett, a Király, a Magyar Színházban. Kabaréban is játszott. 1940–41-ben a Fővárosi Operettszínház tagja volt. A zsidótörvények miatt csak 1945 után folytathatta pályáját. 1945–1947 között a Fővárosi Operett tagja volt, de a Royal Revü Varietében is szerepelt. 1947–1949 között a Víg, 1949-től 1951-ig a Madách Színház tagja volt.

15 = = Rott Sándor (1868–1942) színész, színházigazgató, a magyar kabaré meghatározó alapítói közé tartozott. 1918-ban Steinhardt Gézával megnyitotta a Kis Komédiát, amelyet 1927-ig vezetett. 1927–1928-ban a Komédia igazgatója lett, de csődbe jutott. 1928-ban a Fővárosi Operettszínházban és az Andrassy úti Színházban vendégszerepelt 1935-től 1939-ig a Komédia színésze volt. Ezután csak az OMIKE színpadán szerepelhetett.

most a Vidám Színpad, ahol Te konferálsz.”¹⁶ Kiderül, hogy a Pestet és New Yorkot összekötő színházipari hálózat tagjai követték egymás pályáját, függetlenül attól, hogy az óceán melyik partján éltek. „Tegnap beszéltem Marton Böskével, aki nagy szeretettel emlékezett Rólad és Bandiról és nagy elismeréssel. Egyébként ő itt az irodalmi képviselőm, nagyszerű dolga van, és nagyon elismert, sikeres, kitűnő ügynök.”¹⁷ Marton a neves pesti színházi kiadó, Marton Sándor lánya volt, Hatvany Lajos második felesége. Az 1960-as évekre két testvérehez hasonlóan a kozmopolita szórakoztatás nemzetközi kereskedelmének magas szintjein tevékenykedett. Ügynöksége (The Marton Agency) máig működik, és képviseli többek közt László Miklós műveinek jogait is.

A levelezésben ezután beálló majd kétéves szünetet Kellér testvérenek, az újságíró-író Kellér Andornak az 1963 augusztusában bekövetkezett halála okozhatta. Nemzedékük elmúlására figyelmeztet, hogy Kellér újbóli jelentkezése is egy színházi ember, Csathó Kálmán halálához kapcsolódott. László válaszában a sokasodó veszteségek összekapcsolódnak. „*Drága jó öreg Barátomat, Kálmánt nagyon szerettem, és igen közel éreztem magamhoz. Egyetlen Barátom volt, kivel huszonhat év óta rendszeresen levelet váltottunk, és kihez negyvenhét esztendő emlékezete fűz. Tizennyolc éves voltam és első éves színiakadémiai növendék, mikor megismertem őt és mindjárt éreztem a szeretetét – és tíz évvel később ő rendezte első darabomat a Nemzeti Színházban. Ama nagyon kevesek közé tartozott, kik soha csalódást nem okoztak senkinek. Jó volt, bölcs volt, okos volt, finom, művelt kedves, melegszívű, drága Ember volt és tiszta, értékes, nagyszerű író. És bennem így fog élni örökké, míg élni enged az Isten. Még azt sem tudtam megszokni, hogy Bandi nincs többé. Jobban hiányolom Őt, mint valaha is hittem volna.*”¹⁸

Az újrakezdett dialógusban a következő levél Kürthy György¹⁹ színész amerikai látogatását tárgyalja. László több színházba is meghívta egykori színiakadémiai tanárát, aki New York-i élményeiről cikket írt a *Film Színház Muzsikába*. Kiemelte vendéglátója *She Loves Me* című musicaljének sikerét a Broadwayn.²⁰ Az írás megint a szórakoztatóipari emigráció irányába történő magyarországi kultúrpolitikai

16 == OSZK SZT Fond 14/10/318. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1962. június 30.

17 == Uo.

18 == OSZK SZT Fond14/10/ 320. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1964. február 14.

19 == Kürthy György (1882–1972) színész, színházigazgató, díszlettervező, író. 1906-ban a Nemzeti Színházhoz került, ahová nyugdíjazásáig (1935) mindig visszatért. Közben játszott Kolozsvárott, illetve igazgatója volt a pécsi (1923–24) és a szegedi (1930–31) színháznak. 1953-tól két évadon át a győri Kisfaludy Színház tagja volt, az 1955–56-os évadban a József Attila Színházban játszott. 1916-tól 1923-ig a Színművészeti Akadémián maszkírozást tanított.

20 == Kürthy György: Futó látogatás a Broadwayn. *Film Színház Muzsika*, 1964. február 21. 20.

nyitást demonstrálta. Ahogy az is, hogy Kellér újra darabot kért Lászlótól, aki azonban tartott a humor időn és téren átívelő kulturális transzferének nehézségeitől. „Új darabot írni egy új pesti kabaré számára azért nem tudok, mert ehhez ismernem kéne az új Budapestet, amit annyira nem ismerek, mint tyúk az ábécét.” Mindenesetre azért áttekinti tréfáit, az azokat sikerre vivő komikusokat is felidézve: „Annyi darabot írtam elmebetegéről – emlékszel az »Egy óra az örültek házában« címűre, amit elébb a kis Rott játszott a régi Révay utcai Kis Komédiában, aztán szegény Ormos Laci²¹ a Bethlen téri Színpadon? Jó az ilyesmi ma is?”²² A következő levélben egy Kellér által küldött kötet, a *Krúdy világa* váltotta ki a szocialista Magyarországgal ellenségesnek nem mondható László elismerését. „Kitűnően szerkesztett könyv, gyönyörű kivitelben, jól esett olvasni, s lapozgatni benne, feltámasztotta bennem a múltat. Büszkén mutogattam néhány ismerősömnök, kik hazánkat csak a földrajzból ismerik, hogy lássák – legalább kivitelben – milyen finom, izléses, szép könyvet tudnak kiállítani Magyarországon, forradalmak, háború, ostrom s minden tolvajlás dacára. Köszönöm, hogy gondoltál rám, örömet okoztál nekem. Persze hogy elsőnek Bandival és Kálmánnal vágytam a könyvben találkozni. Őket egyébként időnként újra olvasom, ama könyveiket, miket tőlük kaptam, Pestről. Egyszerre fáj és jólesik őket olvasni. Borzasztóan hiányzanak. Avelük való levelezés. Nem is képzeled, mekkora úr van bennem, micsoda rémes hiányérzés. Valójában ők kötöttek Pesthez. Kértek, csalogattak haza, biztattak, néha szinte követelték, hogy jöjjek, szinte szemrehányással, hogy miért halogatom.”²³

Az óhazába utazás ekkor már csak László elhatározásán múlt, politikai akadály látszólag nem volt. De az emigráns körökkel kevés kapcsolatot ápoló László nem tudott dönteni: „Akiket leveledben jelzel, hogy Pesten jártak, vagy készülnek menni, ha hiszed, ha nem, én 25 éve nem láttam. Csudálatos dolog, de így igaz: sokkal közelebb vagy hozzám te, mint bármelyik itt élő egykori honfitársam, kikkel az égvilágon semmi közösségem sincsen már, míg veled van, sok. (Kivétel talán egyedül Roboz Aladár²⁴ és

21 = Ormos László a Vígszínház segédrendezője volt, majd 1930-ban a Paramount szerződtette. László feltehetőleg Ormos Béla (1899–1945) színészre gondol, aki első sorban kabarékban lépett fel. 1930–1934 között a Bethlen-téri Színpadon, 1934-ben a Budapesti, 1935-ben a Terézkörúti Színpadon, 1936-ban a Bethlen-téri Színházban játszott. 1939 után származása miatt csak az OMIKE Művészakció színpadán szerepelhetett. Munkaszolgálatra hívták be, Pozsonyigetfalun, majd Hamburgban és Mauthausenben volt fogoly, itt halt meg.

22 = OSZK SZT Fond 14/10/321. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1964. június 4.

23 = OSZK SZT Fond 14/10/322. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1964. július 22.

24 = Roboz Aladár (1895–1986) színházigazgató. 1918-ban megalapította a Margitszigeti Színpadot. 1923-ban létrehozta a Terézkörúti Színpadot, 1926-tól 1930-ig a Royal Orfeumot vezette. Több flimipari vállalatnak is vezetője volt. 1930-tól mint a Sascha Filmipari Rt. budapesti igazgatója működött. 1948-ban kivándorolt az USA-ba, és színdarabügynökséget tartott fenn.

*Incze Sándor*²⁵, egyedül ők azok, kikkel nagyritkán találkozom, azok közül, kiket te is ösmersz, s kik a régi Pestről valók. Főként Roboz Ali, kivel ha nem is személyesen, de telefonon majdnem minden nap találkozni szoktam.” Ugyanakkor Lászlót vonzotta a szakmai lehetőség, a pesti szórakoztatás aktuális stílusának megismerése: „Már csak azért is vágyom Pestre jönni, hogy megnézzem a mai kabarét, meghallgassalak Téged és megismerjem a mai ízlést – a mai korlátokkal. Háttha mégis írhatok egy pár pesti kabarédarabot, ami – hiába – mégis csak szenvedélyem maradt, dacára, hogy hosszú ideje nem úzom.” Az utazás tervével kapcsolatban kiderül, hogy László ügynöke az 1960-as években már üzletileg is érdekelt volt a transzatlanti kapcsolatok újjaépítésében. „Marton Bözsi is kerget Pestre. Egyre biztat.”²⁶

De Lászlót viszonylagos New York-i magányában inkább a múlt, a számvetés foglalkoztatja: „...lassan készülő könyvemben gyakran – sőt, majdnem mindig régen elhalt emberekről szólok, rokonokról, Barátokról, régi mesterekről, szóval az igazság az, hogy mostanában sokkal több időt töltök halottak társaságában, mint élők között. S több időt a régi Pesten, mint a mai New Yorkban.”²⁷ Nem tudni, hogy ez a visszaemlékezés elkészült-e, de az emlékezet kérdése Lászlót láthatólag izgatja. Hisz következő levelében megint az idő múlásával megváltozó perspektíva a téma, ezúttal az eltűnt pesti kávéházi életforma ürügyén. „Könnyű volt röhögni, huszonnégy éves voltam, s mint a *Folies Caprice* (akkor már *Kis Komédia*) dúshajú és dúsreményű háziszerezőjének határozottan az volt a meggyőződésem, hogy ugyanaz a foglalkozásom, ami Molnár Ferencé és Bernard Shawé. (Nincs kizárva, hogy még arra is gondoltam, hogy jobb vagyok náluk.) Dehát... akkor még nem volt lépcsőhurutom és nem volt Hitler se. Csak Fészek volt, és Japán és Abbázia, és Oktogon és Éden kávéház, és shmen és baccarat és rómi (És casino, Veled, reggel négyig, pengős alapon).”

László utalt a zsidóságához kapcsolódó traumákra is, de rövidre zárta az érzékeny témát. „És a pesti zsidók (főleg a bankigazgatók) csak Nádas Sándortól²⁸ és Egyed Zoltántól²⁹ féltek, mert még nem volt Eichman[n] és Himmler. – No de ezt

25 == Incze Sándor (1889–1966) újságíró, szerkesztő. A 1912-től 1938-ig a korszak legelterjedtebb színházi hetilapjának, a *Színházi Életnek* volt a szerkesztője. A lap betiltása után 1938-ban emigrált az USA-ba, ahol *Stage*, majd *Theater Arts* néven indított lapot, de vállalkozása nem volt sikeres. Ezt követően színdarabok és színészek közvetítésével foglalkozott.

26 == OSZK SZT Fond 14/10/322. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1964. július 22.

27 == OSZK SZT Fond 14/10/323. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1964. november 30.

28 == Nádas Sándor (1883–1942) újságíró, író. Különböző lapokba írt kritikákat, novellákat, majd *A Nap* rendőri riportere lett. 1907-ben indította meg *Pesti Futár* című hetilapját, amely éles hangú támadásaival, eleven, irodalmi igényű riportjaival, a közéleti személyek magánéletét leleplező cikkeivel a magyar bulvársajtó képviselője lett. 1939-ben az USA-ba vándorolt ki.

29 == Egyed Zoltán (1894–1947) lapszerkesztő, kritikus, színpadi szerző. Szókimondó újságírói stílust honosította meg a színikritikában 1921-től a *Reggelben* és az *Esti Kurírban*, 1924-től a *Színházi Életben* publikált. 1938–1944 között a *Film Színház*

témát fejezzük be, nem is érdekes, s nem is illő a mi levelezésünkbe.” Az 1938. évi xv. törvénycikket, közismert nevén az első zsidótörvényt május 29-én hirdették ki, melynek következtében a korábbi magánszínházi működés politikai hatásra gyökeresen átalakult. Az addigi szakmai-érdekvédelmi szervezetek helyett létrehozták a Színművészeti és Filmművészeti Kamarát. Az új szervezetnek, melybe kötelező volt belépni, egyik fő célja a színházi területen meghatározónak, túl nagyinak ítélt zsidó jelenlét adminisztratív eszközökkel történő visszaszorítása volt. Feltehetőleg a zsidó származású László Miklós emigrálási szándékát is nagyban erősítették ezek a fejlemények. Az 1939. évi iv. törvénycikk, vagyis a második zsidótörvény május 5-én lépett életbe, ez 6%-ban maximálta a kamarába felvehető zsidónak tekintett tagokat. S mivel csak kamarai tagok léphettek színpadra, ez az érintett színészek sorát tette munkanélkülivé. A törvény szerint zsidónak tekintendő személy igazgató, művészeti titkár, rendező nem lehetett. Ettől fogva a kamara színművészeti főosztálya ellenőrizte a keresztény–zsidó arányszámot a társulatokban. A bevallott cél a „zsidó tőke” kiszorítása volt a budapesti magánszínházakból.³⁰

Az 1938-ban emigrált László is e megalázó intézkedések elől menekülhetett el. Amerikai pályája azonban az általa vártnál kevésbé sikeresen alakult. Írói munkából tudott csak megélni, sokszor volt pénzzavarban. A meghódítani kívánt Broadway és Hollywood munkái közül lényegében csak az *Illatszertár* amerikai adaptációjára tartott igényt. Kellérral folytatott levelezése kellő indokot szolgáltatott arra, hogy országváltása következményeit mérlegelje. *„(Furcsa, hogy egyre kísért a múlt, s ha tudnád, mennyire. Nem lehet tőle elszakadni. Az emberrel van, egyre, örökké, mint az árnyék. Azt hiszem, ezt már kitapasztaltad a leveleimből. Mikor eljöttem Pestről, 38-ban, és elbúcsúztam Jób Dánieltől³¹, a Vígszínházban, azt mondta nekem: nobát, most elmegy Amerikába, és filmet fogsz írni, és soha többé nem fogunk eszedbe jutni... – én csak néztem, néztem, és körülbelül ilyesmit válaszoltam neki: direktor úr, maga igazán azt hiszi, hogy ez ilyen könnyű? Hogy az ember úgy változtatja a hazáját, mint az ingét, vagy a ruháját? Májna szürke, holnap kék... és semmi különbség? Amilyen blazírt, cinikus ember volt, talán tényleg azt hitte, hogy semmi különbség.”³²*

László számára azonban pesti karrierjéhez fűződő viszonya nem volt lezárt, s ezt a számvetést Kellér Magyarországon ekkoriban sorra megjelenő könyvei is in-

Irodalom című hetilap főszerkesztője volt. 1937-ben fél évet Hollywoodban töltött. 1944 végén a nyilasok Sopronkőhidára hurcolták, megkínózták, majd Ausztriába munkatáborba vitték. Betegen tért haza, 1945 után egyre kevesebb cikke jelent meg.

30 == Erről lásd Heltai, 2017.

31 == Jób Dániel (1880–1955) rendező, színházigazgató, író, újságíró. Színkritikusként kezdte, 1909-től a Vígszínház legendás rendezője, 1921-től művészeti igazgatója. 1926-tól 1939-ig Roboz Imrével mint vállalkozó igazgató irányította a színházat. 1945-ben visszakerült a Vígszínház élére, de két esztendő után kénytelen volt távozni. Utána munkát nem kapott, nyomorban halt meg; haláláról a lapok nem tudósítottak.

32 == OSZK SZT Fond 14/10/324. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. január 27.

spirálták. A *Kis ország vagyunk* írásainak színvonala és őszintesége meglepte, a pesti konferanszié-stílus szocialista korszakbéli folytathatóságát is érzéklni vélte. „*Mi lett belőled, uramisten, alig tudom elhinni. Akkorát nőttél bennem, hogy jól esett magyar-nak érezni magamat, mikor olvastalak. Ha pedig nem érzed ki a soraimból, hogy őszinte vagyok, ne is olvass tovább. A konferanszaid kis remekművek. Nem is konferanszok, írásmű, könyv, értelem, vélemény, kritika, mondanivaló, korkép. Hogy olvastalak, olykor a fiatal Molnár Ferenc jutott eszembe, az, aki krokikat írt, s úgy, mint azóta kevesen. Ilyen jók a konferanszaid. Most már megértem, hogy miért szeretnek annyira, és nem csak a közönség, hanem a szakmabeliek is, és az értelmes, művelt emberek. Megértem Bandi bátyád rajongását is, aki azt írta nekem: Miklós, gyere haza, nem tudod, mi lett a Dezsőből. Akkor azt hittem, elfogult irántad. Nem volt... vagy, ha az volt, akkor én is az vagyok.*” A dicséretben annak a konstatálása is benne van, hogy az államosított színházi közeg végeredményben töretlen karriert biztosított Kellérnek, aki az 1960-as években már nem kényszerült politikai propagandára. A könyv lapjain László felismerte egykori kollégáit: „*Az öreg Pomócsiban ráismertem a Salamonra*³³. *Azt is megértem most, hogy ő is népszerűbb, mint valaha. Aki ilyen szerepeket kap. [...] A Papában is a Salamonra ismertem. A papa helyezkedik. Briliáns. De legjobban mégis a »Nyugdíjasok« tetszett. Okosan tetted, hogy végire hagytad. És az »Irodalmi kávéház« és a »Sztriptíz«.* Irigyeltem a színészt, aki a nézőtéren ordított: *Dévay. Ki játszotta? Biztos a Keleti*³⁴. *Vagy talán a Komlós Vili?*³⁵ *Ha még élt akkor.*” A kulturális kontextus változásából eredően ugyanakkor

33 = Salamon Béla (1885–1965) színész, színházigazgató. 1913-ban a Royal Orfeum színésze lett. 1920–21-ben a Bonbonnière Kabaré, 1921–1923 között az Apolló Színpad tagja volt, de az Emke és a Trocadero Kabaréban is fellépett. 1923-tól 1931-ig a Teréz-körúti Színpad élén állt. 1933–34-ben a Komédia Orfeumban, 1934-től 1938-ig a Teréz-körúti Színpadon játszott. 1940–1944 között csak az OMIKE Művészakció előadásain szerepelhetett. 1945-től játszott a Kamara Varietében, a Royal Revü Varietében. 1950-ben a Népvarietében, 1951-ben a Kisvarietében, 1953-ban a Budapest Varietében is fellépett. 1951-ben a Vidám Színpadhoz szerződött, amelynek haláláig tagja maradt. Jellemzően a félszeg, de ravasz kisember figuráját játszotta.

34 = Keleti László (1904–1972): színész, akinek kissé harsány humora elsősorban karakter szerepekben érvényesült. 1923-ban a Belvárosi, 1927-ben az Új Színház tagja lett. Ezután majdnem minden fővárosi magánszínházban és kabaréban fellépett. 1938–1940 között varietézámmal külföldön – London, Párizs, Dánia, Olaszország – turnézott. 1940–44 között csak az OMIKE Művészakció előadásain szerepelhetett. 1945 után először a Víg, 1949-től a Fővárosi Operett, majd 1964-től a Thália Színház tagja volt.

35 = Komlós Vilmos (1893–1959) színész. Vidéki évek után 1926-tól 1934-ig a Teréz-körúti Színpad, 1934–35-ben a Király Színház, 1935–36-ban ismét a Teréz-körúti Színpad, 1936–1939 között a Pódium Kabaré tagja volt. 1940-ben a Kamara Varietében szerepelt. 1940–41-ben a Komédiában hasbeszélőként lépett fel, 1945-től 1949-ig a Pódium Kabaréban, 1945-ben a Vidám Varietében, 1948–49-ben a Művész Színházban, 1950-ben a Népvarietében, 1950–1952 között az Úttörő, 1951-ben az Ifjúsági Színházban játszott. 1951-ben a Vidám Színpad szerződtette.

bizonyos referenciák hiányoztak László számára: „*Fogalmam sincs, hogy ezek mit jelentenek: Maszek, Közért, Keravill bolt, FIK. Légy szíves, ha akad rá időd egyszer, írd meg nekem. A Maszek miatt nem tudok aludni. A Fiket és Közértet még csak ki tudom valahogy számítani, körülbelül – de a Keravill bolt sehoggy se megy, fülzúgást kapok tőle, ha sokáig tűnődöm, hogy vajon mi lehet??*” A szocialista jelen viccesen hangzó intézménynév-rövidítései is jelzik, hogy a kabaré mennyire helyhez kötődő műfaj, a nevetéshez elengedhetetlen a közönség fejében létező tudás arról a valóságról, ami a szocialista korszakban (is) ellenmondott a fennen hirdetett elveknek. Kellér intelligens fricskái Lászlónak többet elmondtak az 1960-as évek Magyarországról, mint a hivatalos híradások. „*Még nem akadt kezembe semmilyen trásmű, ami így, ilyen kristálytisztán megmutatta volna számomra a mai Magyarországot – és főként Pestet. [...] Nem léptél senkinek az örökébe. Nincs elődöd, nem követsz senkit, nem utánzol. Egyéniség vagy, Kellér Dezső. Magad teremtetted enmagadat.*”³⁶

A továbbiakban Kellérnek az *Illatszertár* musicalváltozatának magyarországi bemutatási feltételeit firtató kérdésére válaszol. A nyomokban magyar témákat tartalmazó zenés változat a kozmopolita színházi piac amerikai helyszínein is sikeres volt: 1963-tól a Broadwayn 301, 1964-től a West Enden 189 előadást ért meg. Budapestről nézve László ekkoriban igencsak beérkezett magyarnak tűnhetett. László hajlott megvizsgálni e többszörös kulturális transzfer kivitelezhetőségét, de érzékelte a musicalváltozathoz, valamint a New York-i kereskedelmi és a pesti államosított színházi közeg eltéréseiből eredő kockázatokat is. „*És rákövetkező nap, tegnapelőtt, második leveled, amiben az Illatszertár iránt érdeklődöl az Operettszínházra vonatkozóan. S most arra válaszolok: [...] Illatszertár: Angol címe »She Loves Me« – magyarul talán így: »Szeret« vagy »Engem szeret« vagy... mit tudom én. Ez az egyik sláger címe. Itt divat egy operettnek címül adni az egyik sláger címét. (Pl. »Kiss Me, Kate« – a Cole Porteré, amit játszottatok, ez is slágercím, »Hello, Dolly«, ez is – majdnem mindegyik.) A könyvet holnapután postára teszem a címedre (már megjelent könyvalakban is) és ha kívánod, a gramofonlemez is. [...] A Marton Bözsi azt mondta nekem ma telefonon, hogy Fényes Szabolcsnak³⁷ elküldte a lemezeket már egy évvel ezelőtt, vagy még régebben. Hallottad?*” Létezett tehát darabközvetítés az emigráció irányából is, az 1960-as évektől az óhaza is piacként jelent meg. De a pesti komédiából amerikai musical, majd az ebből készült magyar változat potenciális buktaóit László értette és félte. Tudta, hogy a Broadwayn egy musical színre állítása és

36 = OSZK SZT Fond 14/10/325. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. február 17.

37 = Fényes Szabolcs (1912–1986) zeneszerző, 1942–1949 és 1957–1960 között a Fővárosi Operettszínház igazgatója; 1949–1957 között a Vidám Színpad zenei vezetője. A harmincas években Fényes Péter néven Berlinben az UFA filmgyárnak dolgozott. Pályáját 45 színpadi mű (operett, musical, zenés játék), kb. 150 filmzene, számos rádió- és tévéjáték zenéje és 6-700 nyomtatásban is megjelent operett-, film- és táncdal fémjelzi. Erkel-díjas (1964), érdemes művész (1972), kiváló művész (1980).

műsoron tartása mekkora tőkét igényel. Azt nem sejtette, hogy az állami színházi struktúrában milyenek a finanszírozás feltételei. Ezek természetesen rosszabbak voltak, és a Broadwaytól eltérően a produkciók nem elsődlegesen a befektetés megtérülését célozták. László tudta, hogy a *Kiss Me, Kate* című Shakespeare-átíratot már játszották Pesten, ahol az 1960-as évek közepétől a kritika és a színházi irányítás a musicalt a korszerűtlennek, porosnak bélyegzett operett modernnek és progresszívnek képzelte megfelelőjeként kezdte favorizálni. Ugyanakkor egy nyugati musical jogdíjait valutában kellett fizetni, s ezt a Művelődésügyi Minisztérium szűkösen mérte a színházaknak. László nem hallgatta el a fordításból, adaptálásból, eltérő ízlésből eredő buktatókat sem. „*A dalok szerves részei a történetnek, a dalok a cselekményből születnek és együtt viszik előre a történetet, tehát nem dalbetétek, nem mindegy, hogy ki mit énekel. A szöveggönyvet nem elég magyarra fordítani, azt adoptálni kell, vagyis magyarba ültetni – mert Pesten nem lehet úgy eljátszani egy amerikai musicalt, ahogy az amerikai képzelel Pestet – hanem úgy, amilyen Pest volt, tényleg, a harmincas években. Tehát jobban vissza kell térni az én eredeti Illatszertáram dialógjaihoz. Egyébként is: nem elég vicces az amerikai szöveggönyv, itt mércével, órával mérik az időt, s mert túl sok zenét raknak bele, remek dialógusrészeket kihagynak – és ezért kevés a humor. Itt talán jó – ha jó – Pesten ez nem stimmelne, az egészen biztos.*”³⁸

Aggodalma jogos volt, hisz a Molnár Ferenc *Liliom*ából adaptált *Carussel*nek sem lett számottevő sikere Magyarországon. Lászlónak a szerzői jogi szabályozás miatt is kevés beleszólása lett volna egy pesti színrevitelbe. „*Miután engem szerződések kötnek (producerrel, írókkal, Metro-Goldwyn-Mayer filmgyárral, akik most másodszor is megvásárolták tőlem a darab filmjogát – az eredetiét, amit én írtam) hát nincs szabadkezem, nem csinálhatom azt, amit akarok, csak a szerződéseim keretein belül állhatok a színház rendelkezésére. Drága Barátom, Te elképzelni sem tudod, hogy itt miféle virvlit csinálnak a szerződésekkel. Nagyon jól megfizetik az írókat, ez a darab számomra egy aranybánya lett – hála a drága, jó Lubitsch Ernő³⁹ emlékének, aki világhíressé tette ezt a darabomat, ép úgy, mint Reinhardt⁴⁰ tette világhíressé a Molnár Liliomát – de nem egyedül rendelkezem a darab felett, társaim vannak, akik nagyon ügyelnek az érdekeikre, Hű, de nagyon. Ők sokkal jobban vigyáznak rám, mint én rájuk.*” A jogok lekötéséhez mindenesetre az újjáépülő transzatlanti magyar hálózat

38 == OSZK SZT Fond 14/10/325. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. február 17.

39 == Ernst Lubitsch (1892–1947) német származású amerikai filmrendező, aki leginkább romantikus vígjátékairól volt ismert. Rövid ideig egy nagy stúdió, a Paramount termelési igazgatójaként is tevékenykedett. Bár karrierjének oroszlánrésze a némafilm korszakban zajlott – amikor több mint 40 német némafilmet készített, mielőtt az Egyesült Államokba költözött –, hangosfilmjeinek hatása messze jelentősebb. Összesen 72 filmet (44 játékfilmet és 28 rövidfilmet) készített 4 évtizedes pályafutása során.

40 == Max Reinhardt (1873–1943) színházi rendező, akit jelentős alkotóként széles körben elismertek. Berlinben, Salzburgban, New Yorkban és Hollywoodban dolgozott. Közreműködött az évente megrendezett Salzburgi Ünnepi Játékok megalapításában.

igénybevételét javasolta. „*A darabot ugyanaz a cég képviseli, aki a Cole Porter musicaljét, amit az Operettszínház játszott, és ugyanolyan feltételek mellett. De a világeért se forduljanak a céghez, hanem a Marton Bözsiböz, aki majd közvetít és megpróbál a színháznak is és nekem is előnyösebb szerződést csinálni, azon a címen, hogy magyar író műve Magyarországon.*”⁴¹ Tehát a színházi ügynök 1950 után megszüntetett szerepköre az ideológiai izoláció megszüntével ismét szükségesnek mutatkozott.

Korrekt tájékoztatása ellenére László mintha eltávolodott volna sikeres darabjától, viszont elárulta, melyik művével szeretne inkább visszatérni a pesti színpadra. „*Fáj nagyon, hogy a legjobb írásom titokban maradt a hazámban. A Szent Lázár Patika. Nekik amerikai musical kell, tőlem, a magyar írótól. Mulatságos ez? Tiszta kabaré. Nem a magyar író könnyből, vérből, gyöttrődésből írt új darabja, amit magyarokról írt magyaroknak, messzi idegenben, mint fajtájából kitagadott magyar író. Nem. Amerikai musical Tőlem. A pestitől. Hát nem vicc ez? Nem konferansz anyag? Itt, a lenézett kapitalista országban kellett a magyar író magyar tárgyú műve. A magyaroknak nem kell. Miért? Meg tudnád nekem magyarázni? És ha még olyanféle lenne, ami nem aktuális, vagy rendszerellenes. De ordít a mai világba, belesüvölt a jelenbe, mint figyelmeztető, mint az egyszerűség, a testvériesség és a feltámadó nemzeti érzés éposza – hát mért nem kell az ott Pesten? Most, hogy a Te könyvedet olvastam, még kevésbé értem ezt.*”⁴² A kozmopolita színházi világban sikeres Molnár Ferenc esetében is érezhető volt, hogy külföldre költözése után darabjai érzelmesebbek és ezzel párhuzamosan üzletileg egyre sikertelenebbek lettek. A magyar jelleg kifejezésére irányuló törekvés jellemezte a *Szent Lázár Patikát* is, mely a nagyváros veszélyeivel szemben a vidéki élet biztonságát hirdette.

Amilyen szerencsésnek tartotta magát László az *Illatszertárral*, olyan peches volt kedvenc műve színpadi sorsa. Már 1938-ban írt bemutatásának lehetőségéről *Az Est*: „*László egyébként új darabot írt Amerikában. A címe »Szent Lázár Patika« és nálunk a Vigszínház mutatja be.*”⁴³ A *Keleti Újság* 1938. szeptember 5-i száma szerint a kolozsvári Thália Rt. tervezett előadásai között is szerepelt a darab.⁴⁴ Kérdés, hogy amikor a *Fészek Színház – László Miklós Színtársulat* 1943 januárjában megkezdte működését, a menedzser-szerző ott miért nem mutatta be? Talán profeszszionálisabb társulatra vágyott. A *László Miklós Színtársulat* egyébként az emigráns közönség kulturális emlékezetére épített, pesti sikerdarabok reprízait vitte színre. Egyszer, esetleg kétszer játszották többek közt Harsányi Zsolt, Hunyady Sándor, Fodor László, Lengyel Menyhért egy-egy darabját. A háború után egyes magyar lapok felmelegítették a *Szent Lázár Patika* bemutatójának lehetőségét. 1945-

41 == OSZK SZT Fond 14/10/325. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. február 17.

42 == Uo.

43 == Szent Lázár Patika. *Az Est*, 1938. november 26. 8.

44 == N. N.: Színház. Október elején kezdi meg a magyar színtársulat kolozsvári előadásait. *Keleti Újság*, 1938. szeptember 5. 13.

ben a *Demokrácia* arról számolt be, hogy „a *Broadway*n nagy sikerrel mutatták be Miriam Hopkins-sal és Paul Munival a főszerepben az új László-darabot, a »Szent Lázár-patiká«-t. A darabot most küldi Pestre a Vígszínház számára.”⁴⁵ Ebből annyi volt igaz, hogy a darabot Eddie Dowling átíratában (tényleg egy majdani Broadway-produkció reményében) *St. Lazare's Pharmacy* címmel színre vitték Montréalban a *His Majesty's Theatre*-ben 1945. december 6-án, majd december 23-tól Chicagóban a *Studebaker Theater*-ben is játszották. A kettős női főszerepet valóban a kiváló Miriam Hopkins alakította. Mivel azonban a magyarból québeci francia környezetbe áthelyezett darab nem aratott sikert, a produkció sosem került a Broadwayre. 1946-ban a *Demokrácia*⁴⁶ a közelgő hazai premiért a Pesti Színházba, a *Szívárvány*⁴⁷ a Vígszínházba helyezte. De ez a premier is elmaradt. Hogy a magánszínházak ellehetetlenítésének következményeit nyögő Vígszínház romló gazdasági helyzete miatt, vagy azért, mert a női főszerepre nem tudták megkapni a Nemzetitől Bajor Gizit (ahogy azt eltervezték), nem tudjuk. Kellér 1960-as évekbeli esetleges közbenjárásának sem volt foganatja.

Ugyanakkor a *She Loves Me* bemutatására volt némi esély; László többször beszámolt az Operettszínház igazgatójának lelkesedéséről. Úgy tűnik, mintha a levelezőpartnerek ekkor reneszánszukat élték volna, s mintha a Pest és New York közötti kapcsolattartás, információáramlás elől minden akadály elhárult volna. „Tegnapelőtt Wertheimer Elemért⁴⁸ látogattam meg, kórházban van, gyengélkedik, de már elég jól van. Meglepett, hogy milyen jól néz ki, s hogy alig találtam rajta lényegesebb változást azóta, mióta utoljára láttam őt Pesten, huszonhét évvel ezelőtt. Friss, szellemes, jókedvű és fiatalos, pedig hát nem fiatalember, beszélgetés közben nagy szeretettel és elismeréssel emlegetett Téged és Bandikánkat. Ajándékol a Bandi »Titkos lakó« című könyvét megvettem neki egy itteni magyar könyvkereskedésben, és holnap ismét meglátogatom és a »Déli postát« viszem el neki, amit ugyancsak megvettem. A Te könyved még nem kapható itten. [...] Ja igaz, Bilicsi itt járt, sajnos nem tudtam vele találkozni, csak telefonon beszéltem vele. A fellépésére se tudtam elmenni, viszont tudok igen nagy sikeréről. Ha látnád őt, öleld meg őt nevében is. Úgy hallom, hogy Feleki Kamill ide készül igaz? Te mért nem jössz? Szerintem Neked lenne a legnagyobb és

45 == F. B.: 7 színházi hír. *Demokrácia*, 1945. december 2. 8.

46 == N. N.: Művészet a Demokráciában, Színház. *Demokrácia*, 1946. április 28. 8.

47 == N. N.: Színházi kis szívárvány. *Szívárvány*, 1946. július 6. 12.

48 == Wertheimer Elemér (1889–1967) színházigazgató, színházi vállalkozó. Első színházi jellegű vállalkozása a Wertheimer Orfeum Részvénytársaság (1911–1941) volt, melyet testvéreivel (Wertheimer Alajos, Aladár, Károly) alapított. 1922–1925 között az Apolló Színház, 1922–1924 között a Sziget Színház igazgatója volt. 1925-től az Andrásy úti Színházat igazgatta. 1929-ben Marton Sándorral, Heltai Jenővel, Bródy Pállal kibérelte a Belvárosi Színházat, majd ugyanők 1932-ben megvették a Magyar Színházat, melyet 1939-ig Wertheimer Elemér és Bródy Pál az Andrásy úti, illetve az Andrásy Színházzal együtt közösen igazgatott.

leghangosabb sikered.”⁴⁹ A két háború közti színpadokról áttemelt szórakoztató előadók immár vállallhattak nyugati vendégszereplést. Persze hatósági engedéllyel és dollárgázsijuk állami megkurtításával. László ennek ellenére szívesen élte volna Kellér életét. „Megszakad a szívem, úgy sajnálom magamat néha, hogy megöregedtem és nem lehetek Pesten színész és kabarészerző, veled együtt, Pesten.” Az Illatszertár musicalváltozatára vonatkozóan elfogadott volna olyan modernizálási javaslatokat, amilyeneket a *Szent Lázár Patika* esetében lehetetlennek tartott. „Az Illatszertárról írott ötleteidet briliánsnak vélem. Azt, hogy mai időbe teszed. Ezek itt túlédésítették, Te savanyítsd egy kicsit vissza. Minden jó, amit a leveledben közöltél velem. Kérzem a leveledből és a könyveidből, hogy milyen jó, nagyszerű. Életszagú. Ez az, ami itt nekem hiányzott. Erre írtam neked azt, annak idején, hogy muszáj visszaoltani azt a Pestet a darabba, amit ezek itt nem tudtak belevinni, mert itt nem is ösmerik. (Ami itt jó, az nem jó ott, ami ott jó, az lehet, hogy nem jó itt). Nagyon jó, hogy mába teszed és hogy mai Váci utca és satöbbi.”⁵⁰ Kellér szerveződé amerikai turnéjával kapcsolatban úgy vélte, hogy a konferanszié Magyarországon megjelent könyveivel New Yorki-i magyar könyvkereskedőkkel összefogva előnyös, a háború előtti gyakorlatot idéző üzletet lehetne csinálni. „Néhány nappal ezelőtt eszembe jutott, hogy nem csak mint konferansziénak, de mint írónak is roppant nagy sikered lehetne itt, ha a két könyved kapható lenne, és azokat itt, New Yorkban, de akármelyik amerikai városban is, ahol szerepelnél (és nyilván Izraelben is). Autogrammoznád a vásárlóknak, mint ahogy ezt valamikor régen (és nyilván ma is) Pesten csinálták írók, régen a Színházi Élet boltjában, ma nem tudom hol. [...] Az összes magyar író közül Bandi és a Te könyveid megszerezhetetlenek és a magyarok állandóan a ti könyveiteket keresik.”⁵¹ Tehát a pesti szórakoztatás múltja és jelene iránti érdeklődés ekkoriban egyformán élénk volt Magyarországon és az USA-ban.

Azonban Kellér szívrohamot kapott, kórházba került, a turné elmaradt, és az 1965. novemberi levelében László már kevésbé volt optimista a múlt visszaépíthetőségét illetően. „De azok közül, akik – hál’ Istennek – megmaradtak mostanában ide érkeznek látogatóba, valahogy... nem úgy viselkednek, ahogy elképzeltem egy velük való találkozást. Fájdalmas leírni, de... majdnem... csalódást okoznak bennem. [...] Feleki itt járt, s véletlenül találkoztam vele, Nánásinál. Ez még rendben lenne, de azon az estén, vagy harminc vendég között – akik közül több, mint húszat nem ismertünk, sem ő, sem én – alig tudtunk néhány őszinte szót váltani. Aztán elmentem az előadására – több, mint húsz esztendő óta nem voltam magyar előadáson, utoljára a saját-magamén, mint szereplő – de én nem az előadásra voltam kíváncsi, hanem őrá és feleségére, akikkel tíz esztendőn keresztül majdnem minden este együtt voltam Pesten, Japánban, Abbáziában, Royal Orfeumban, Cirkuszban, Svábhgyen, Szűnyogszigeten,

49 == OSZK SZT Fond 14/10/326. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. április 2.

50 == OSZK SZT Fond 14/10/327. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. június 4.

51 == OSZK SZT Fond 14/10/332. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. augusztus 28.

Balaton mellett, jó Isten tudná csak megmondani, hogy hányszor és hol, hajnalig – a megváltott színházjegyeket másnak adtam, magam a színpad mögé mentem, és ott vártam végig az előadást. Persze, nem volt alkalmunk két szót váltani, hogy is lehetett volna? Előadás után öt percig voltam velük, s már szaladtak is, eleget tenni valami meghívásnak, és megígérték, hogy visszajönnek New Yorkba néhány hét múlva, s én megígérttem, hogy színházba viszem őket. Soha többé nem jöttek vissza New Yorkba. Én meg itt maradtam egy csomó színházjeggyel, amivel vártam őket. Ördögöt sétáltunk mi sokáig a New York-i utcákon. Öt percig, amíg egy taxit fogtunk, színház után. És bevallom neked őszintén, nekem ez egy kicsit fájdalmas volt. Szinte szégyelltem magam a feleségem előtt. És körülbelül hasonló ismétlődött meg velem egy héttel ezelőtt a még itt levő Latabárral. Ez még konfúzusabb, zavarosabb, mint Kamill volt. Nem tudom, mi ez... de csalódás.”⁵² Feleki és Latabár talán óvatos volt, nem tartották lehetségesnek, hogy a régen látott kollégával megosszák az 1945 után nagyon is eltérő tapasztalataikat.

Mikor Kellért, talán betegsége okán is, a hivatalos Magyarország kitüntette, László ezt a rendszer javára írta. „Tehát neked nem gratulálok a szép kitüntetéshez – amiről ugyancsak nem tehetsz – hanem azoknak gratulálok Hozzád, akik kitüntettek és megbecsülnek és értékelnek. Az ízlésükhöz, az eszükhöz és a választásukhoz gratulálok.” Lászlót az emigráns sorssal járó magány és elfeledettség perspektívái nyugtalanították. „Az pedig már rég óta tudod, hogy Incze itt egy perc alatt meghalt, agyvérzéstől. Leesett a székről eszméletlenül s bár két napig feküdt a kórházban teljes eszméletlenségben, soha, egy másodpercre sem nyerte vissza az eszméletét. Bent voltam a kórházban, láttam őt. Betegen mentem be, éjjel, taxival. De muszáj volt bemennem hozzá, mert... hát mit magyarázzam: Száz színdarabomat nyomatták ki a Színházi Életben, egy jókora darab az életemből hozzá kötött, ép úgy, mint téged is, mindnyájunkat.”⁵³ „Szegény [Wertheimer] Elemérünk ott pihen a falusi temetőben, temetésén senki más nem volt jelen, csak a felesége, a veje, a leánya és az unokája.”⁵⁴

Ezenfelül saját – joggal értékesnek tartott – irathagyatékának sorsa is izgatta. „Egyedül Csathótól lehet legalább hatszáz levelem, vagy még több. És hány még, és hány régi baráttól, az élőkről nem is szólva: Ezekről: Gárdonyi Lajos, Radó Sándor”⁵⁵, Rát-

52 == OSZK SZT Fond 14/10/336. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. november 17.

53 == OSZK SZT Fond 14/10/337. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1965. december 26.

54 == OSZK SZT Fond 14/1/349. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1967. április 8.

55 == Radó Sándor (1891–1944) színész. Komikus kupléival zömmel fővárosi kabarékban lépett fel. 1912–13-tól a budapesti Trocadero, a Ferenczy, a Pesti, az Apolló Kabaréban, a Muskátli, a Fővárosi, a Bonbonnière, az EMKE, az Új Trocadero, a Faun, a Papagáj Kabaréban működött. 1925-től 1933-ig az Andrassy úti, 1927–1929 között és 1930–31-ben a Fővárosi Operett, 1929–30-ban a Fővárosi Művész Színház, 1930–31-ben a New York Kabaré, 1934-től 1938-ig a Komédia, 1940-ben a Kamara Varieté tagja volt. 1940-től csak az OMIKE Művészakció keretében játszhatott. A nyilasterrorelődözata lett.

*kay*⁵⁶, *Somlay*, *Bajor Gizi*, *Góth Sándor*⁵⁷, *Mihályi Ernő*⁵⁸, *Mály Gerő*⁵⁹, *Jób*, *Vízváry Mariska*⁶⁰, *Tapolczai*⁶¹, *Voinovich Géza*⁶², *Bárdi Ödön*⁶³, *Moly Tamás*⁶⁴, *hogy csak ép azokat említsem akik e percben jutottak eszembe. És az embert ilyen furcsa érzés kezdi zaklatni: mi lesz ezekkel a levelekkel, ha már én nem leszek itt? – Egyedül Bandi fivéredtől van vagy harminc – vagy még több levelem, okos, bölcs, szép levelek,*

- 56 = = Rátkai Márton (1881–1951) színész. Elsősorban táncos-komikus volt, de 1945 után klasszikus drámai szerepeket is játszott. 1905-től a Magyar Színházban, a Budai Színkörben, a Télikertben, a Scala Színházban lépett fel. 1921–22-ben az USA-ban játszott. Utána főleg a Király, a Víg-, a Városi, a Belvárosi, a Pesti, az Andrásy úti, a Művész, az Erzsébetvárosi és a Royal Színházban lépett fel. 1929-ben Bécsben a Theater an der Wienben vendégszerepelt. 1924-től a Budapesti Színészek Szövetségének alelnöke, 1933–39 között helyettes elnöke volt. 1941-től származása miatt nem kapott szerződést. 1945-től 1951-ig a Nemzeti Színház művésze. 1949-ben Kosuth-díjat, 1950-ben érdemes, 1951-ben kiváló művész kitüntetést kapott.
- 57 = = Góth Sándor (1869–1946) színész, rendező, műfordító. 1896-ban a Vígszínházhoz szerződötték, amelynek – leszámítva egy-egy évet a Magyar, a Renaissance és a Nemzeti Színháznál – haláláig tagja maradt. Széles skálájú színész, kiváló rendező és színészpédagógus, 1931-től 1939-ig tanára a Színiakadémiának.
- 58 = = Mihályi Ernő (1905–1949) színész. Sikereit drámákban, komédiákban és operettekben aratta, 1928-tól Budapesten a Pódium Kabaréban szerepelt, 1941-ben a Vígszínház tagja lett. 1945-ben fellépett a Magyar Színházban, az Új Színházban, 1946–47-ben a Pesti Színházban és 1947-ben a Medgyaszay Színházban is.
- 59 = = Mály Gerő (1884–1952) színész. Komikus-szerepekben vált népszerűvé. A két háború közötti magyar filmek népszerű zsánerfigurája volt, Budapesten 1913-tól a Pesti, az Apolló, majd a Faszor Kabaréban játszott, de fellépett a Városi, a Belvárosi és az Andrásy úti Színházban is. 1924-től 1937-ig elsősorban a Vígszínházban játszott. 1946-ban az USA-ba emigrált.
- 60 = = Vízvári Mariska (1877–1954) színésznő. Főleg komikai jellemszerepekben bontakozott ki. 1896-ban szerződött a Nemzeti Színház, melynek 1928-ban örökös tagja lett.
- 61 = = Tapolczai Gyula (1903–1954) színész. Főként komikus epizód szerepeket játszott, 1923–1926 között a Belvárosi, 1924–1926 között a Renaissance Színház tagja volt. 1926–1941 között a Nemzeti, majd 1941–44-ben a Madách Színházban játszott. 1945-től 1954-ig ismét a Nemzeti Színház tagja volt.
- 62 = = Voinovich Géza (1877–1952) irodalomtörténész, színikritikus, író, színházigazgató. 1911-től 1944-ig a *Budapesti Szemle* szerkesztője és színikritikusa. 1933–1935 között a Nemzeti Színház kormánybiztos-igazgatója. 1910–1949 között a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
- 63 = = Bárdi Ödön (1877–1958) színész, rendező. A Vígszínháznak 1897-től ötvenkét évig tagja. 1916-tól rendezett is. 1951-ben az Ifjúsági Színház tagja volt, majd visszatért a Vígszínház színpadára. 1954-től a Petőfi Színházban játszott. Memoárköteteket is publikált: *A régi Vígszínház* (1957); *Thália mosolya* (anekdoták) (1958) címmel.
- 64 = = Moly Tamás (1875–1957) író, újságíró, rendező, színházigazgató. 1904-ben a Thália Társaság választmányi tagja volt, 1905-től rövid ideig a kecskeméti színház igazgatója. Több művét az artista- és színészvilág ihlette.

*kedves levelek. Törzs Jenőtől⁶⁵ vagy negyven. Történelem levelekben. A háború előtti időkből, a rémidőkből. Mit csináljak velük? Könyvet kéne belőlük írni, ha lenne hozzá erőm, kitartásom, türelmem. Sajnos, csak a vágy zaklat.*⁶⁶

Sajnos László aggodalma jogos volt. Talán erősödő tüdőbetegsége miatt, emlékeiről szóló könyve nem készült el. Arról sincs információ, hogy irathagyatékát bárhol őriznék. Kellérnek írott leveleiben egyre inkább aranykornak tűnt László számára a két háború közötti – valójában pénzügyi bizonytalanságokkal és színházi csődökkel fűszerezett – időszak. „[Vadnay] *Lacival*⁶⁷ majdnem együtt indultunk, majdnem ugyanabban a kabaréban, majdnem ugyanannál az igazgatónál és ugyanannál a Marton Sándornál, akit még ma is siratok. Azóta sem volt külön irodalmi ügynököm. És az *Andrássy úti Színház* és *Teréz körüti Színpad* óta – no meg a *kis Rott* óta – sem volt derűsebb és boldogabb színházam.”⁶⁸ Lászlót még foglalkoztatták, de nem igazán a szívéhez közel álló közegben. „Közben megint feltámadt a *She Loves Me* (hál’ Istennek) és két kítűnő művész, két musical star, járja vele Amerikát, ami számomra sokat jelent anyagilag. Tegnap hívott fel telefonon Marton Böske, és közölte velem, hogy megvették a darabot Németországra és Ausztráliára, ami ugyancsak sokat jelent.”⁶⁹ „*A She Loves Me* musicalt megvette a *Metro* filmre, januárban kezdik forgatni. Ez lesz a harmadik filmváltozata az *Illatszertárnak*. Nagyon jó szerződést kötöttem. A film – akár a *Saroküzlet*, a *Lubitsch* filmje – most is pesti milióban, pesti történet lesz zenével.”⁷⁰

Jobban lelkesítette a Bajor Gizizhez írott leveleket tartalmazó kötet, mely felidézte számára a színészközpontú pesti magánszínházak magas színvonalát: „*Mert, édes Dezsőkém, hidd el nekem, 30 esztendő alatt – mióta elvándoroltam – sokszor voltam színházban és sok színészt és színésznőt láttam és ismerek. De olyat, mint Bajor volt, és Hegedűs Gyula és Csontos – egyet se láttam. Még csak olyant sem, aki egy kicsikét megközelítette volna ezeket a titánokat. Törzset se láttam Amerikában, és kis Rottot sem. Csodálatos álomvilág volt az a Pest. Csak egy álmodó ország örökké álmodó fővárosában lehetett ilyen álomszínház, mint az akkor Nemzeti Hevesivel, a Magyar*

65 == Törzs Jenő (1887–1946) színész. A Thália Társaság tagja, 1907-től a Magyar, majd a Renaissance, a Belvárosi és a Vígszínház tagja, majd 1932-től újra a Magyar Színházban szerepelt. 1941-től 1945-ig nem lépett színpadra. 1945-ben a Nemzeti Színház szerződtette, amelynek haláláig tagja volt.

66 == OSZK SZT Fond 14/10/345. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1967. február 11.

67 == Vadnay László (1904–1967) író, színpadi szerző. Eleinte a *Reggeli Újságnál* dolgozott, egy évig a *Teréz körüti Színpad* igazgatója és konferansziéja. A 20-as évek elején tűnt fel mint kabaréíró. A budapesti kabaré két legnépszerűbb figuráját, Hacsek és Sajó alakját ő teremtette meg. 1927-től forgatókönyvírással foglalkozott. Több igen sikeres filmforgatókönyvet írt. 1938-ban az USA-ba emigrált ahol televíziójátékokat, forgatókönyveket írt. 1967-ben újra Budapestre látogatott, itt érte hirtelen a halál.

68 == OSZK SZT Fond 14/10/347. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, d. n.

69 == OSZK SZT Fond 14/10/350. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1967. augusztus 29.

70 == OSZK SZT Fond 14/10/352. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1967. október 17.

*Beöthyvel és a Vig, Hegedűssel, Csortossal, Varsányival, Fenyvesivel, a Góthékkal meg a drága Szerémyvel.*⁷¹ Hogy milyenné vált a színházi élet a szocialista korszakban, arról nem volt elképzelése. Gábor Miklós tehetsége iránt érdeklődést mutatott, *Hamletjét* lemezen meghallgatta, könyvét elolvasta. Az bizonyára meglepte volna, hogy a színházak állami fenntartása révén az 1960-as évek közepére milyen gazdag repertoár állt a nézők rendelkezésére, a New York-ihoz mérten töredék jegyáron. S hogy a Vidám Színpad-i szórakoztatás mellett mennyiféle színházi stílussal ismerkedhetett meg a magyar közönség.

Az OSZK-ban őrzött levelezés itt megszakad. A betegeskedő László 1973-ban halt meg queensi otthonában. A *New York Times* április 20-i száma is megemlékezik róla, olyan magyar szerzőnek nevezi, akinek munkáiból sikeres hollywoodi filmek készültek. Az *Élet és Irodalom*ban megjelenő nekrológ pedig azt hangsúlyozza, hogy a magyar vidéki életet nosztalgiával megjelenítő darabjának színrevitele mennyire fontos lett volna számára. „*Utolsó darabja, a Szent Lázár Patika lírai történet. A századforduló egy magyar kisvárosában játszódik. Nem Amerikának szól, hanem a szülőföldnek. Hetekkel halála előtt küldte haza. Még megkapta az értesítést, hogy megérkezett.*”⁷² A Váci utcai drogéria dolgozóinak életét feldolgozó *Illatszertár*nak ugyanakkor reneszánsza támadt itthon. 1994-től kezdődő sorozatos bemutatóinak sikere a pesti bulvár iránti nosztalgia töretlenségét mutatja.

= = Kertész Sándor levelezése

„...mi színháziasok egy család vagyunk, tehát rokonok, testvérek”⁷³

Kertész Sándor színész-rendezőnek szintén az OSZK Színház-történeti Tárában őrzött levelezésével a kutató egy másfajta emigráns stratégiát tárhat fel. A hezitáló, a háború előtti színházi ipari termékek felhasználhatóságán töprengő Lászlótól eltérően Kertész kihasználta a magyar színházpolitika ideológiai lazulását, aktívan építette újra a transzatlanti kapcsolatokat, hazai és emigráns vendégszereplőket léptetett fel torontói színházában. De miként lett „Déryné Kanadában”, ahogy könyve címében jellemezte magát?⁷⁴

Kertész az 1930-as években vidéki komikusként működött, ami Pesthez képest alacsonyabb presztízst és bizonytalanabb anyagi helyzetet jelentett. A pénzügyi nehézségekkel küzdő társulatokban tapasztalatot szerezhetett arról, miként lehet színházat működtetni köztámogatás hiányában. Színpad iránti megszállottságát mutatta, hogy zsidó munkaszolgálatosként, majd hadifogolyként is előadásokat szervezett. Az államosítás után a miskolci és pécsi színházban túlnyomórészt orosz és szovjet

71 = OSZK SZT Fond 14/10/355. László Miklós levele Kellér Dezsőnek, 1968. január 18.

72 = M. B.: László Miklós. *Élet és Irodalom*, 1973. június 23. 2.

73 = OSZK SZT Fond 17/45/1. Michel Gyarmathy levele Kertész Sándornak, 1967. március 31.

74 = Kertész, 1981.

darabokat, valamint szocialista operetteket rendezett.⁷⁵ Majd a Fővárosi Vígszínház rendezője lett, ennek megszüntetése után a József Attila Színházba helyezték. A forradalom után emigrált, ennek okáról nem nyilatkozott. Torontóban 1958-ban alapított félprofi színháza sikerrel támasztotta fel a pesti bulvárt a kanadai multikulturalizmus formálódó közegében. A Torontói Művész Színház Észak-Amerika legtovább működő magyar nyelvű társulata lett, előadásai az évek során harminc díjat nyertek a helyi színházi fesztiválokon. Kertész, akinek Magyarországon nem lett volna lehetősége saját színházat nyitni, Kanadában színész-menedzserként maga szervezte társulatát, nemcsak rendezte az előadások többségét, de a főszerepeket is eljátszotta. Célja az 1956 után mintegy 8700 új bevándorlóval gyarapodó torontói magyar közösség szolgálata volt. Színészei is ezzel az emigrációs hullámmal érkeztek, túlnyomórészt vidéki színházakból. A tagoknak volt civil állása, hisz a társulat csak a pénztári bevételekből gazdálkodhatott. Évi négy bemutatójukból két-három előadást tarthattak Torontóban, de Hamiltonban, Montréalban, Ottawában is felléptek. A nézők által kért operettek, komédiák mind az 1945-ös, mind az 1956-os emigránsokat vonzották. Száz bemutatójuk közül mindössze tíz nem volt magyar szerző műve. Molnár Ferenc, Bús-Fekete László, Orbók Attila, Vaszary János, Lengyel Menyhért, Békeffy István darabjai a pesti színházi ipar termékei voltak. Szövegeik hemzsegték a poénos, fővárosi helyszínekre való utalásoktól. A nézőnek ismernie kellett ezt a kulturális és nyelvi emléktartalmat, hogy élvezni tudja a produkciót. A mindig sikeres operettek mellett a színház repertoárjában 8 háború előtti magyar darab képviselte a drámát. A 10 kabaré-, 6 varieté-, 7 sanzonest pedig a Magyarországról, illetve az emigráns közösségekből érkező vendégművészek bemutatkozására szolgált. Többek között Bilicsi Tivadar, Petress Zsuzsa, Kazán László, Kabos László vendég szerepelt Torontóban, az emigrációból pedig Bársony Rózsi, Szörényi Éva, Karády Katalin, Turay Ida, Fellegi Teri.⁷⁶

Kertész 1963 májusában vette fel a kapcsolatot Bársony Rózsival, aki a háború előtt Ábrahám Pál jazz-operettjeinek Németországban, Ausztriában, Angliában és az USA-ban gyakran vendég szereplő nemzetközi szubrett sztárja volt. Bemutatózó levelében még Nagyságos Asszonynak szólította a Bécsben élő színésznőt, akinek kanadai és USA-beli turnét szervezett. Bársony örült a lehetőségnek: „*Hollywoodi tárgyalásod igazán egy ügyes lépés, és úgy látom, hogy Benned a tengeren túli impresz-*

75 == A szocialista operett műfajváltozatának sajátosságairól bővebben Heltai, 2011; 2012.

76 == A fenti információk Kertész Sándor *Déryné voltam Kanadában* című könyvében szerepelnek. A műfaji megoszlás adatainak összegzését a 2019-ben Halifaxban „Transatlantic Dreams: Understanding Central European Emigration to Canada” című konferencián tartott *Nostalgic or multicultural? Immigrant actors and spectators of the Hungarian Art Theatre of Toronto (1958–1988)* című előadásom számára végeztem el.

száriómat megtaláltam.”⁷⁷ A programot nosztalgiaira és humorra építették. „*A torontói cabaré est kérdése: olyan nagyot kellene játsznod amilyen még nem volt! Évadnyitó előadás!! BÁRSONY RÓZSI VIDÁM KABARÉJA!!* Időben egy órát kellene dolgoznod! Kétszer félórát, helyesebben négyszer 15 percet. Öltözzél nőnek, fiúnak, frakkba cylinderbe, szmokingba. [...] *A Dénes Oszi*⁷⁸ emlékszáma véleményem szerint bomba lesz. Jó dolognak tartom az Interjú önmagammal számot. Jól meg kell íratnod, humor, humor, humor!!!”⁷⁹ A bulvárhagyomány iránt immár sokkal engedékenyebb magyarországi döntéshozói viszonyt érzékelteti Bársony pesti fellépéseiről küldött beszámolója: „*Én közben Velencéből megérkezvén családotul Pesten voltam és felléptem a Stadionban 85 000 ember előtt [a Színész-Újságíró Rangadón] és két rádióadást csináltam. E hó 18–28-ig ismét csinállok egy nyilvános rádióadást és lesz egy Fényes Szabolcs-est, amelynek én leszek a Starja [így!]. Szólóban, Rátonyival és egy táncossal dolgozok. A Stadionban az újságírók futballoztak a színészekkel és Kazaltól, Kiss Manyi, Salamontól kezdve mindenki fellépett. A stadionban úgy éreztem magamat, mint egy torreádor, autón állva vittek a pódiumhoz. Két pódiumon kellett dolgozni. Irtó mulatságos volt, valami egészen új!!!*”⁸⁰

Bársony 1964. szeptember 22-től október 5-ig tartó négy kanadai műsoráért Kertész 500 dollárt fizetett, repülőjegyet is küldött. A turné feltehetőleg jól sikerült, hisz következő levelét már „*Bársony Rózsi művésznőnek a torontói Művész Színház örökös tagjának*” címezte Bécsbe, és a „*Te édes, te drága!*” megszólítással kezdte.⁸¹ Újabb turnétervéről írva megemlíti egy, az Egyesült Államokban élő magyar színigazgatót, aki szintén háború előtti sztárok vendégfellépéseire építette repertoárját. „*Szombaton – előzetes telefonbeszélgetés után – New York és Toronto félútján összeültem Petri László kollégámmal, akinek eladtalak teljes ellátás, útiköltség és előadásonként 150 dollár felléptidjért. [...] Petri most foglalja le a tereket, ahogy ez megvan, megcsinálom vele az írásbeli szerződéseket. Petri 100%-os korrekt, ő csinálta Amerikában Bilicsi, Latabár, Feleki turnéját.*”⁸² A volt győri színész is 1956-ban disszidált, majd kooperatív (osztalékos) színtársulatot alakított New York-i Magyar Operettszínház néven. Vállalkozása a Kertésznél rövidebb ideig működött.

77 == OSZK SZT Fond 17/34. Bársony Rózsi levele Kertész Sándornak, 1964. május 16.

78 == Dénes Oszkár (1891–1950) színész. 1919-ben filmszínész lett. 1921-ben a Belvárosi Színházban lépett színpadra, majd a Jardin de Paris, a Royal Orfeum és a Király Színház tagja lett. 1922-től 1924-ig az Unió Rt. színházaiban (Blaha Lujza, Király) 1924-ben a Papagáj Kabarében szerepelt. 1924-ben a berlini Cabaret der Komiker tagja volt. Ezt követően ismét a Royal Orfeumban lépett fel, 1929–30-ban a Király Színházban játszott. 1930-ban Lipcséből indult világkarrierje. Feleségével, Bársony Rózsival szinte az egész világot beutazta Ábrahám-operettekkel.

79 == OSZK SZT Fond 17/34. Kertész Sándor levele Bársony Rózsinak, d. n.

80 == OSZK SZT Fond 14/34. Bársony Rózsi levele Kertész Sándornak, 1964. június 4.

81 == OSZK SZT Fond 14/34. Kertész Sándor levele Bársony Rózsinak, 1966. július 25.

82 == OSZK SZT Fond 14/34. Kertész Sándor levele Bársony Rózsinak, d. n.

Kertész meghívta Bilicsi Tivadart is. „*Drága Bill*”-nek így jellemzi tevékenységét: „*Nekem itt Canadában [így!] 6 éve van állandó színházam és rendszeres folyó előadásainkon kívül több vendégszereplést is lebonyolítottam már így többek között én rendeztem meg Horváth Jenő zeneszerző torontói szerzői estjét is.*”⁸³ Bilicsi két hónap múlva már közölhette a pozitív választ: „*Ígéretemhez híven, örömmel értesítelek, hogy hatóságaimtól engedélyt és színházamtól 2 hónap szabadságot kaptam január februárban a vendégszereplésre.*”⁸⁴ A Torontóban szintén fellépő Latabár Kálmán hosszú és olvashatatlan levelekben köszönte meg a kedves fogadtatást és a sok röhögést, amit Kertész sztorijai keltek. Kezdetben Kertész még érzékeltette a szórakoztatóipari hierarchiában köztük lévő különbséget, de Latabár kedvesen hártott. „*Leveledben azt kérdezed, hogy feleségemmel emlékszünk-e Rád? Hát hogyné emlékeznénk! Elég, ha annyit mondom: TULIPÁN? Sőt még arra is emlékszünk, hogy egy piros csíkos dressing gownt vettem Tőled kemény 5 pengőért! Nem is tudom mit csináltál azzal a sok pénzzel.*”⁸⁵ Mind a kanadai, mind a budapesti levelezőpartnerek el voltak halmozva munkával; az alakuló transzatlanti nosztalgia-transzfer mindkét félnek kecsegtető üzleti lehetőséget biztosított, immár politikai kockázat nélkül. Amikor azonban volt pécsi színész-kollégája, Gordon Zsuzsa saját irodalmi műsorát ajánlotta, Kertész hártott: „*A fő-fő probléma, hogy az a nagyvonalú, nagystílű irodalmi műsor, amely tarsolyodban van nem kelendő »árucikk« ebben az eszeveszetten rohanó száguldó világban melyben »szórakozni akarok« felkiáltással Kabos Lacira, Kazal Lászlóra, Latabárra és a vidám műfaj többi fémjelzett művészeire jön csak be.*”⁸⁶

A Békeffy–Turay házaspárral 1967-ben kezdett levelezésben Turayt biztosította, hogy „*fél Budapest itt van a Niagara tövében, a te drága közönséged.*”⁸⁷ A meszerének tekintett Kellérnek is lelkes meghívólevelet küldött: „*Különböző magyarhoni sajtótermékekből értesülök, hogy ön kabarézik, énekel, táncol, konferál, ír és füttyül a canadai [így!] és amerikai várva várt vendégjátékának eleget tenni. Én itt mindég elhúzó a mézesmadzagot, hogy jön a Kellér, csak erősödik, csak izmosodik de mindhiába. Mester! Én néhány évtized múlva nyugdíjba megyek. Írja meg, érdemes-e váromoznom és reménykednem? Fiúi szeretettel.*”⁸⁸ 1969-ben indult Kertész levelezése a Torontóban szintén fellépő Rátonyi Róberttel, aki boldogan közölte, hogy a Thália Színházban Kazimir Károly rendezésében Beöthy Lászlót, az operett játzsására alapított Király Színház igazgatóját játssza, egy Kellér Andor regényére alapozódó előadásban.⁸⁹ Szinte mondani sem kell, hogy a színpadra alkalmazó Békeffy István

83 == OSZK SZT Fond 17/36. Kertész Sándor levele Bilicsi Tivadarnak, 1965. június 4.

84 == OSZK SZT Fond 17/36. Bilicsi Tivadar levele Kertész Sándornak, d. n.

85 == OSZK SZT Fond 17/60. Latabár Kálmán levele Kertész Sándornak, 1965. július 18.

86 == OSZK SZT Fond 17/44. Kertész Sándor levele Gordon Zsuzsának, 1969. február 15.

87 == OSZK SZT Fond 17/35. Kertész Sándor levele Békeffy Istvánnak, 1967. május 25.

88 == OSZK SZT Fond 17/55. Kertész Sándor levele Kellér Dezsőnek, 1967. augusztus 3.

89 == Békeffy István – Kazimir Károly: *Bal négyes páholy*. Bemutató: 1977. április 22.

volt. Az egyébként párthű igazgató-rendező, Kazimir színpadán ekkor már feltűnhetett az 1945 után börtönre és örök felejtésre ítélt Fedák Sári. Beöthy anyját, Rákosi Szidit az 1945 után szintén meghurcolt Turay Ida játszotta. Ráadásul az előadást befogadó színház az egykori „pesti Broadwayn” helyezkedett el. Rátonyi megosztotta Kertésszel csodálatát az előadásban feltámasztott világ iránt. „*No és a legkedvesebb!!! Kellér Andor Bal négyes páholyának Beöthy Lászlója!!! 35 éve vagyok színész, de ilyen jó szerepet talán még sohase játszottam!!! Pedig játszottam már egy párat! Nekem ünnep minden előadás, de úgy hiszem a közönségnek is, mindennap sorba állnak a jegyekért! Sajnos nincs kinek megköszönöm ezt a csodálatos lehetőséget, mert a szerzők, a drága Kellér Bandi és most már, az imádott barát Békeffi Pista is csak a mennyországból nézik mesterművüket! Illetve nem akarok hálátlan lenni és megfélekezni Fényes Szabolcsról aki egy csodálatos szép dalt szerzett az előadáshoz, no meg Kazimir Károlyról, aki rám bízta ezt a feladatot.*”⁹⁰ 1977-re tehát megtörtént a régi pesti bulvár rehabilitációja a társadalmi nyilvánosságban.

A felszín alatt ugyanakkor az óceán mindkét partján tovább élt az a felfogás is, mely a pesti szórakoztatóipart a fővárosi zsidóság kultúrájaként utasította el. Kertész 1974. szeptember 2-i, a Kanadai Magyar Kultúrközpont vezetőinek címzett levelében lemondott a megnyitó műsoros gálaest művészeti bizottságának elnöki tisztségéről: „...amit a névtelen levelek rólam állítanak az alapvetően igaz. Azt róják fel ugyanis, hogy zsidó vallású vagyok. Nem is rágalmaznak, senki sem hinné el, ha védekeznék a vád ellen. Azt is állítják, hogy zsidó szellemet akarok becsempészni a magyar kultúrába. Nem tudok a vád ellen védekezni, mert való igaz, hogy részemre a magyar kultúra Csokonaitól – Ady Endrén keresztül – Radnóti Miklósig, Liszt Ferentől – Bartókon keresztül – Goldmarkig, Madáchtól – Molnár Ferencig terjed. Nem tudnék és nem is akarok olyan magyar kultúrát terjeszteni, amely ebből a gyűjtőkörből bármelyiket is kihagyja... Való igaz, hogy az általam javasolt és felkért művészek között több zsidó származású is van. Nem azért, mert ilyen szándékom lett volna, hanem azért, mert ezek a művészek vallásuktól, illetve származásuktól függetlenül is nemzetközi hírnévnek örvendenek. Ezeket a rangos művészeket azonban nem tehetem ki annak, hogy az előadáson esetleges közbekiáltásokkal vagy tüntetéssel néhány rosszindulatú elmeháborodott megzavarja őket.”⁹¹

Ahogy az 1956-os emigráns generáció (s ezzel a pesti viccet értő közönség is) foglalkozott, Kertész egyre inkább a magyar nyelv és kultúra torontói fennmaradásáért dolgozott. Törekvése sikerét Jaschko Balázs, a helyi közösségben működő jezsuita is elismerte: „*30 éven keresztül összehozni a magyarokat – ez a művészet! És 30 éven keresztül megtartani és fejleszteni örökségünket, ahogy mondtad, kedves Sándor*

90 == OSZK SZT Fond 17/69. Rátonyi Róbert levele Kertész Sándornak, 1977. augusztus 14.

91 == OSZK SZT Fond 17/96. Kertész Sándor levele Dr. Vass Ferencnek és Endes Lászlónak, 1974. szeptember 2.

*bátyám, melegséget, emberséget hozni a kihűlt szívű világba: ez művészet!*⁹² Kertész személyes és szakmai kapcsolatai a magyarországi hatóságokkal, hazai és külföldön élő kollégáival egyre erősödtek. Magas kanadai és a magyar kitüntetésekot kapott, a hazai döntéshozók már nem rótták fel a pesti színházi ipar termékei iránti vonzódását. 2011-ben az OSZK-ban „*Déryné voltam Kanadában*”. *100 éve született Kertész Sándor, a Torontói Művész Színház alapítója* címmel kamarakiállítását szenteltek tevékenységének, mely mára a magyar színháztörténet elismert fejezete lett.

= = = Konklúzió

A pesti szórakoztatóipar hazai és emigrációban élő tagjainak 1960-as, 1970-es években keletkezett levelei nem tárnak fel a két háború közötti pesti szórakoztatóipar műfajai és művelői elleni politikai támadásokat. Nem adnak hírt a színházi irányítás politikai, ideológiai szándékú beavatkozási kísérleteiről. Sokkal nagyobb hangsúlyt kap a számvetés e szféra jövőjéről és az emlékezés az 1945 előtti időszakra. Egyfelől gondolkodtak a pesti bulvár színpadi termékeinek, e tipikus magánszínházi formának felhasználhatóságáról a szocialista Magyarország államilag fenntartott és finanszírozott színházaiiban és az amerikai magyar emigráció folyamatosan asszimiláló közegében. Másfelől, különösen László Miklós leveleiből, kitűnik egyfajta emléktár-építési ambíció is, a szórakoztatóipari örökség sorsáért érzett aggodás is. László ezt a biográfiai emlékezet keretében, személyes kommunikációban, Kellérnek írott leveleiben tárja fel. A Pesten működő Kellérnek ugyanakkor lehetősége volt a két háború közti pesti kabaré világát, működését és működtetőit a társadalmi és kulturális emlékezet elemeivé avatni könyveiben, konferanszaiban, a népszerű rádiókabaréban és az egyre nagyobb hatású állami televízióban. Annak, hogy a korábban öncélú szórakoztatásnak, kapitalista giccsnek bélyegzett tömegkultúra politikai jóváhagyással újra megjelenhetett a társadalmi nyilvánosságban az 1960-as években, a társadalom megbékítése, a kultúrában egyfajta korlátozott folytonosság kommunikálása lehetett a célja. A nyugati színházi kapcsolatok, melyek az 1950–1956 közötti időszakban lényegében megszűntek, fokozatosan visszaépülhettek az emigrációban, illetve itthon élő színpadi szerzők és színészek között. A nyugati emigrációval való kapcsolattartást, a vendégjátékokat a színházi irányítás ekkor már engedélyezte, sőt ambicionálta is. A fokozódó lazítást az 1970-es évektől részben az a trendváltás indokolta, melynek közegében a színházi döntéshozók már jobban tartottak a formálódó rendezői színház fiatal alkotóinak (Kaposvár, Szolnok, Kecskemét) társadalomkritikus előadásaitól, mint a két háború közti referenciát hordozó poénoktól.

Bár a szórakoztatóiparból 1945 után sokak pályája megtört, de maga a sablon dramaturgiájú humorhagyomány az eltérő társadalmi kontextusban is életképes maradt. Színháztörténeti távlatból úgy tűnik, hogy László Miklós *Illatszertárának* sikere a kozmopolita kereskedelmi színházi és a hollywoodi filmvilágban hasonlóan

92 = = OSZK SZT Fond 17/100. Jaschko Balázs levele Kertész Sándornak, 1988. május 17.

jelentős eleme a magyar színháztörténetnek, mint a Katona József Színház turnésorozata a nemzetközi művészszínházi közegekben az 1980-as években.

=== Levéltári források ===

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Színháztörténeti Tár (SZT)
Fond 14. Kellér Dezső (1905–1986) hagyatéka
Fond 17. Kertész Sándor (1911–1990) iratai

=== Hivatkozott irodalom ===

Heltai, 2011

Heltai Gyöngyi: *Usages de l'opérette pendant la période socialiste en Hongrie. (1949–1968)*. Collection Atelier Könyvtár, Budapest.

Heltai, 2012

Heltai Gyöngyi: *Az operett metamorfózisai (1945–1956). A „kapitalista giccs”-től a „haladó mimusjáték”-ig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Heltai, 2017

Heltai Gyöngyi: Színházi „átállítás” – a pesti magánszínházi mező önszabályozó működési modelljének válsága (1936–1944). *Korall*, 69. sz. 94–126.

Heltai, 2018

Heltai Gyöngyi: A politikai beavatkozás szintjei. Párhuzamos akcióformák, törekvések a Színházművészeti és Filmművészeti Kamara (1939–44) és a pártállami színházi irányítás (1950–1953) eszköztárában. In *Színházi politika # politikai színház*. Szerkesztette: Antal Klaudia – Pandur Petra – P. Müller Péter. Kronosz, Pécs. 141–159.

Heltai, 2020

Heltai Gyöngyi: Intellektuális érvelés és politizáló gyakorlat: a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének szerepe a színházak államosításában. In *Újjáépítés és államosítás. Tanulmánykötet a kultúra államosításának kezdeti éveiről*. Szerkesztette: Jákfalvi Magdolna – Kékesi Kun Árpád – Kiss Gabriella – Ring Orsolya. Arktisz – Theatron Műhely Alapítvány, Budapest. 259–272.

Kellér, 1986

Kellér Dezső: *Fogom a függönyt*. Szépirodalmi, Budapest.

Kertész, 1981

Kertész Sándor: *Déryné voltam Kanadában, Curtain at Eight*. Vorosvary Publishing, Toronto.

==== Sajtó ====

Az Est

Demokrácia

Élet és Irodalom

Film Színház Muzsika

Keleti Újság

Kulcsszavak

=====

film-színház, értelmiség, emlékezet

/ The Entertainment Industry of Budapest – a Subterranean Stream in the Socialist Era /

**The correspondence of Miklós László with Dezső Kellér
and the correspondence of Sándor Kertész**

Following their nationalization in 1950, the cultural policy used theatres as tools of Marxist-Leninist education and strived to eliminate their former entertainment function and “bourgeois heritage”. Despite this indoctrination, the audience and many theatre professionals preferred the cosmopolitan character of the interwar Budapest theatres to the promoted Socialist Realist style. In the Rákosi era, the centralized theatre administration defined its objectives in opposition to “entertainment for its own sake” and often against its representatives. In the first part of the paper, I outline the changing strategy and tactics employed toward the local entertainment tradition in different periods of the socialist era. The following sections analyze the personal correspondence of entertainment professionals focusing on two questions: how they saw the resilience of the pre-war entertainment tradition of Budapest in the 1960–1980 period and how they rebuilt their transatlantic networks in the Socialist era. Dezső Kellér was recognized by the Hungarian cultural policy as a cabaret artist, and from the early 1960s, he had the possibility to revive the previously condemned prewar entertainment tradition in his books and stage performances. Miklós László, the author of *Perfumery*, emigrated to New York in 1938. In his letters to Kellér, he tried to assess the viability of his prewar cabaret numbers and plays from the perspective of a Budapest revival. A different émigré attitude is illustrated by the correspondence of Sándor Kertész. The actor-director emigrated to Canada in 1956 and established the successful Hungarian Art Theatre of Toronto (1958–1988), the repertoire of which was entirely based on the products of the prewar Budapest boulevard tradition. The aim of this article is to prove the resilience and relevance of the long-despised stage entertainment tradition in Hungarian theatre history.